

ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ОСОБИСТІСНОГО ЗРОСТАННЯ ДОРΟΣЛОГО

Панченко С.М.

У статті проаналізовані основні наукові підходи у розкритті феномену «особистісне зростання», розставлені смислові акценти вчених щодо психологічних детермінант даної інтеграційної властивості особистості у дорослому віці.

Ключові слова: особистісне зростання, самоактуалізація, спрямованість особистості, суб'єктивні відносини, установка, соціальні цінності, особистісні цінності, мотиваційна сфера, самосвідомість.

Постановка проблеми. Термін «особистісне зростання», запозичений з західної психології, останнім часом усе міцніше входить в лексикон вітчизняних психологів та частіше привертає увагу дослідників як альтернатива залишеної нам у спадщину радянською ідеологією парадигми «всебічного розвитку особистості». Теоретичні обґрунтування та експериментальні дослідження феномену особистісного зростання широко представлені здебільшого у галузі загальної психології, де поняття «особистісне зростання» вказує на специфічний вектор становлення особистості: рух до вершинної повноти людського буття («акме») через саморозвиток, само будівництво, само перетворення.

Незважаючи на неоднозначне тлумачення цього поняття, ми схилиємося до аналізу особистісного зростання в контексті вікових задач розвитку. З позиції вікової інтерпретації, особливо актуальними є дослідження психологічних детермінант особистісного зростання людини на кожному етапі онтогенезу.

Проходячи протягом життя декілька стадій дорослішання, переживаючи стабільні та критичні періоди, людина не повинна зупинятись у своєму розвитку. Навіть критичні періоди, доводять вчені, конструктивна робота відбувається значно сильніше, ніж в стабільні, а руйнівна здійснюється остільки, оскільки вона викликана необхідністю зміни властивостей і рис особистості. Кожний віковий період важливо сприймати крізь призму нових можливостей реалізації свого потенціалу. Замість цього багато дорослих людей відчують напругу, збентеження, невдоволення собою, аг-

ресивність, депресію. У кінцевому підсумку формується болісний комплекс власної неповноцінності, непотрібності, невпевненості в собі, що і являє собою кризу життя. Л. С. Виготський вказував, що фактично негативний розвиток в критичні періоди є тільки тіньовою стороною позитивних змін особистості, що становлять головний і основний зміст будь-якого критичного віку [6].

Особистісним зростанням у дорослому віці вченими визнається придбання нових навичок (лідерських якостей, комунікативних властивостей) чи позбавлення від якостей, які не сприяють ефективному вибору життєвих позицій, цінностей і стратегій, заважають долати стресові та кризові життєві ситуації. Більш цікавими у практичному аспекті є погляди, згідно яких особистісне зростання – це якісні зміни особистісного потенціалу, які вдало вирішують життєві задачі та відкривають багату життєву перспективу.

У кожної людини свій вік розкриття потенційних можливостей і досягнення свого «акме». Л. Орбан-Лембрик зазначає, що одна людина «може припинити своє самовдосконалення, свою самореалізацію ще на початку трудової діяльності і це є початком її фінішу, інша ж не заспокоюється і в глибокій старості» [11, с.23]. Наука сьогодні вишукує можливості продовжити активний, творчий період життя людини незалежно від її віку. На практиці апробуються методичні комплекси та сучасні техніки особистісного зростання, покликані розвивати особистісний потенціал, озброювати знаннями і виробляти навички універсальної дії, які успішно вирішують життєві завдання. Назріла необхідність суттєво збагатити практику надання психологічної допомоги дорослим людям. Тому дослідження провідних компонентів та психологічних детермінант особистісного зростання дорослих являє собою одну з найважливіших завдань сучасної психології.

Метою даної статті є аналіз основних наукових підходів у розкритті феномену «особистісне зростання», розстановка смислових акцентів вчених щодо психологічних детермінант даної інтеграційної властивості особистості у дорослому віці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поняття «особистісне зростання» було сформульоване у 60-их роках ІХХ століття. На нашу думку, найвиразніше цей феномен репрезентований в межах гуманістичного та феноменологічного підходів, представники яких у змістовний контекст поняття «особистісне зростання» покладали наступне:

- зміна як «рух вперед і вгору» в міру того, як людина піднімається в ієрархії потреб, постійна зміна як вільний рух «самоактуалізації потенціалів людини» (А.Маслоу);

- активний процес функціонування людини, яка здійснює вільні вибори між діалектично пов'язаними «цінностями зростання» і «цінностями здорового регресу» (Г.Оллпорт);
- конструктивна організмична потреба розвиватися й удосконалюватися, зміна способів сприйняття власного внутрішнього «Я» (К.Роджерс);
- процес здійснення життя вільною, соціально інтегрованою особистістю, що має духовну основу (Р.Мей);
- самореалізація як пробудження і самоздійснення прихованих можливостей людини, самоактуалізація через переживання свого «Я» як синтезуючого духовного центру (Р.Ассаджолі).

Для К. Роджерса та А. Маслоу особистісне зростання – дорога, що веде до головної мети розвитку людини – самоактуалізації, тобто повного розкриття власного потенціалу. Самоактуалізація, на думку вчених, дозволяє людині бути незалежною, креативною, продуктивною, філософськи сприймати дійсність. За К. Роджерсом, людина на шляху самоактуалізації має ряд характеристик:

- у прийнятті та розумінні себе – знання власних потреб, розуміння своїх почуттів і мотивів, довіра до себе й адекватна самооцінка;
- у ставленні до життя – відповідальність за своє життя, креативність, незалежність, задоволення власним життям;
- у ставленні до ближніх – орієнтація на партнерські стосунки з оточуючими, довіра, не схильність до соціальних стереотипів;
- гуманістична система цінностей – орієнтація на добро, красу, відкритість до нових вражень, допитливість.

Гуманістичний підхід скерує психолого-педагогічну підтримку та навчально-виховну діяльність на сприйняття людини як істоти, яка наділена свободою волі, творчою здібністю формувати власне «Я» та певний стиль життя, може реалізувати свій потенціал і змінюватись протягом усього життя. Домогти усвідомити, ким є кожна людина, її особливості та проблеми може розгляд як її минулого чи надій на майбутнє, так і стану «тут і тепер».

Починаючи з середини минулого століття, проблема особистісного зростання була об'єктом уваги багатьох психологічних напрямів (соціально-когнітивного, диспозиціонального, психодинамічного та ін.). Незважаючи на те, що у розумінні феномену «особистісне зростання» смислові акценти вчених не співпадали, од-

нак спільною у більшості наукових підходів визнається ціннісна самореалізація природних потенціалів людини. Джерелом особистісного зростання визнавалися природні потенціали людини, що первісно містили у собі тенденції самореалізації чи самоактуалізації, завдяки яким особистість зростає зсередини, і зумовлюється становленням власної «Я-концепції» [7].

В. Леві писав про так особистісне зростання: « Якщо у людини стає більше: інтересів, а з тим і стимулів жити – смислового наповнення життя, можливості аналізувати – відрізнати одне від іншого, можливості синтезувати – бачити взаємозв'язки подій та явищ; розуміння людей (в тому числі себе), а з тим і можливості пробачати, внутрішньої свободи і незалежності, відповідальності, взятої на себе добровільно, любові до світу і людей (в тому числі до себе), то це значить, що людина зростає особистісно» [8].

Уявлення про особистісне зростання базується на позитивному баченні природи людини і можливості розвитку її внутрішнього потенціалу і широко використовується сьогодні у різних психологічних концепціях

Подальший теоретичний аналіз праць сучасних дослідників дозволяє навести ще декілька визначень поняття «особистісне зростання»: як «активний процес становлення, в якому людина бере на себе відповідальність за свій майбутній життєвий шлях» (Т.М.Титаренко); як «розгортання особливої діяльності переживання особистості під впливом зовнішніх і внутрішніх стимулів, коли вона, здійснивши вчинок, сприймає себе новою, такою, що виходить за межі попередньої даності» (О.Г.Лідерс).

У прикладному плані актуальними є погляди, згідно з якими особистісне зростання – це якісні зміни особистісного потенціалу, які успішно вирішують життєві завдання і відкривають багату життєву перспективу.

Аналіз досліджень зарубіжних і вітчизняних психологів дозволяє нам розглядати здатність до особистісного зростання як таку, що впливає на якість життя людини. Вона достатньо пізно формується в процесі розвитку особистості. На думку психологів, її формування завершується в дорослому віці, оскільки, чим більш зрілою в соціальному і психологічному значенні стає людина, тим більше зростає її здатність до подальшого розвитку. Впродовж становлення особистості як суб'єкта власного життя створюються передумови для формування і актуалізації цілого ряду складних соціально-етичних за змістом здібностей (здібності здійснювати

вибір, планувати власне життя, усвідомлювати відповідальність, проявляти життєтворчість й ін.), що і є головною умовою вирішення життєвих проблем сучасної людини.

Поняття «особистісне зростання» може бути застосоване тільки до здорової особистості. Позитивні зміни у нездоровій особистості – це одужання, а не особистісне зростання. Однак, в тих випадках, коли психотерапія прибирає бар'єри на шляху до особистісного зростання, вона на цю мету реалізує також.

Передбачити і врахувати усю різноманітність психологічних детермінант, які в принципі здатні здійснювати вплив на здобуття підростаючою особистістю психічних рис і властивостей дуже складно. Однак, управління процесом особистісного зростання не може бути ефективним без аналізу хоча б декількох однаково значущих психологічних детермінант, як стрижневих критеріїв [19].

Теоретичний аналіз поняття «зростання» більшість дослідників пов'язує з певною цілісною структурою, в якій домінантні позиції займають провідні компоненти особистості. Кожний вчений, відповідно до своєї концептуальної ідеї вибудовує свій рейтинг провідних утворень особистості, визначає її сутнісне «ядро». Такий підхід дає можливість «занурення» у конкретний психологічний конструкт та його ретельне вивчення, однак не дозволяє визначити компоненти становлення особистості, які повинні стати об'єктами виховних взаємодій.

Аналіз наукових підходів [1, 2, 19] засвідчив, що традиційно як стрижньовий компонент розвитку особистості найчастіше виступала спрямованість.

Велика заслуга у характеристиці спрямованості особистості належить С.Л. Рубінштейну, який визначив спрямованість, як «питання про динамічні тенденції, що у якості мотивів визначають людську діяльність, і самі, у свою чергу, визначаються її цілями та завданнями» [14, с. 423]. Поняттям «спрямованність» вчений об'єднав такі психологічні категорії як мотиви, схильності, інтереси, ідеали та цілі.

Важливі напрямки розвитку досліджень спрямованості особистості належать М.Ф. Добриніну, Л.І. Божович, Т.Є. Конніковій, В.Е. Чудновському, О.Ф. Лазурському, В.М. Мясіщеву. Останній визначив особистість, як сукупність ставлень до світу – «симпатії та антипатії, інтереси та потреби, оцінки та ідеали» [10, с. 9]. В.М. Мясіщев виділив спрямованість у число головних характеристик особистості.

К.К. Платонов визначає спрямованість особистості, як один із компонентів структури особистості, що містить у собі декілька зв'язаних ієрархією форм: потяг, бажання, інтерес, світогляд, переконання. Він підкреслює важливу думку про те, що «у спрямованості особистості в цілому треба розрізняти її рівень, широту, інтенсивність, усталеність і дієвість» [12, с. 126-127].

Д.І. Фельдштейн розглядає спрямованість з точки зору ставлення особистості до самої себе і оточуючих. Відповідно до цього положення, спрямованість трактується як система домінуючих ставлень особистості, що виявляються в двох позиціях: ставлення особистості до себе і її ставлення до інших (суспільства), і виділяють наступні типи особистісної спрямованості: гуманістичну, егоїстичну, депресивну, суїцидальну [18].

М.І. Рейнвальд виділяє наступні типи спрямованості особистості: тип творця – включення індивіда в систему суспільних відносин; тип споживача – споживання духовних, і, особливо, матеріальних благ; тип руйнівника – руйнування будь-яких цінностей, створених іншими в ім'я корисливих інтересів. Дослідник вважає, що тип спрямованості особистості – це «домінуюча мотивація, що визначає вибрані людиною життєві цілі, ціннісні орієнтації і способи самоствердження» [15, с. 147].

Б.С. Братусь [3] визначив чотири рівні спрямованості особистості: егоцентричний (прагнення лише до власної зручності, вигоди, престижу); групоцентричний (прагнення ідентифікувати себе з групою); просоціальний чи гуманістичний, (спрямованість людини на створення таких результатів, що принесуть рівне благо іншим людям, суспільству); духовний, або есхатологічний (духовний світ людини, його зв'язк із богом).

Н.А. Менчинська поряд з іншими компонентами спрямованості особистості виділяє її світогляд: «Уся складність і своєрідність поняття «світогляд» полягає в тому, що воно одночасно зв'язано з різними боками і «підструктурами» особистості, з знаннями й уміннями, з спрямованістю людини – її ставленнями, мотивами, оцінками, ідеалами. При цьому ступінь готовності власного світогляду залежить від спрямованості особистості, її моральних якостей. Саме у той час, світогляд визначає спрямованість життєвих планів, формування моральних якостей» [13, с. 306-307].

Розуміння спрямованості особистості як сукупності (системи) мотиваційних утворень – це лише один бік її сутності. Інший бік полягає в тому, що ця система визначає напрямок поведінки і діяль-

ності людини, орієнтує її, визначає тенденції поведінки і дій, і, в остаточному підсумку, визначає вигляд людини в соціальному плані.

У сучасній українській психології спрямованість особистості вивчається крізь призму генетичної психології (С.Д. Максименко), проблем виховання гуманістично спрямованої особистості (І.Д. Бех, М.Й. Боришевський, О.М. Пархоменко, В.О. Білоусова, І.Д. Терещенко та ін.), феноменологічного та структурно-функціонального підходу вивчення життєвих домагань особистості (лабораторія соціальної психології особистості Інституту соціальної та політичної психології НАН України).

Відомі позиції вчених [17], згідно яких центральним компонентом у системі таких категорій як особистість, свідомість, діяльність, безсвідоме, потреби, спілкування є установка. Вона покладається в основу будь-якої доцільної поведінки особистості. Саме в ній представлені потреби особистості, відповідне для них внутрішнє середовище, тобто приведені в готовність ті перцептивні та інтелектуальні потенції, які необхідні для здійснення доцільних дій, вчинків і поведінки в цілому. Згідно з такою схематичною лінією, розвиток особистості є результатом системної взаємодії зовнішніх і внутрішніх факторів, а реальні взаємозв'язки між цими факторами, процесами свідомого і діяльного реалізуються за допомогою провідного компонента системи – установки [4].

Ряд дослідників (Алексєєва М.І., Дригус М.Т., Вілюнас В.К., Гльїн Є.П. та ін.) визнають домінування мотиваційної сфери (підсистеми спонукань) у стійкій системі ставлень особистості до дійсності і до себе. Провідним компонентом розвитку стійких форм поведінки, а відтак й особистісних властивостей, вони вважають не стільки правильно організовану поведінку дитини (підлітка, юнака), скільки ієрархію мотивів, за якими вона здійснюється.

Особливу місію на думку психологів, які декларують її першочергову значущість, виконує самосвідомість особистості. Вона розглядається не лише як феномен свідомості, а як більш широке, біологічне та соціально обумовлене попередньою історією розвитку відображення зовнішнього світу та самовідображення організму. Останнє визначає виникнення «самоставлення» індивіда до самого себе. Самосвідомість особистості тлумачиться як її здатність дивитися на саму себе зі сторони (очима іншої людини), як вміння рефлексувати і контролювати власні дії під кутом зору внутрішньої логіки активної діяльності, яка узгоджується з формою предмета цієї діяльності. Звісно, що таким поглядам передували філо-

софсько-психологічний зв'язок, згідно з яким самосвідомість являє собою єдність двох діяльнісних сил: теоретичну здатність – споглядальне ставлення до предмета (свідомість у вузькому значенні терміна); практичну здатність – предметно-перетворювальне ставлення до предмета відповідно до поставлених цілей (волю). Самосвідомість як єдність свідомості і волі, тобто узгодження теоретичного і практичного ставлення до предмета, виникає у дитини лише на певному етапі її розвитку, безпосередньо включаючись у процес реального формування чуттєво-образної та поведінкової стихії, виступає в особистісному зростанні провідною силою [7].

Більш ніж півстоліття тому намітилась тенденція утвердження в психології поняття переживання як базового конструкту у розвитку особистості. Вченими було виявлено, що в життєвому просторі людини досить часто виникають ситуації неможливості реалізації своїх потреб, установок, цінностей, переконань, і тоді переживання (як особлива форма споглядання і діяльності, як наймогутніший активуючий ланцюг у свідомості) спрямовує особистість на відтворення душевної рівноваги, втраченої усвідомленості існування, загалом – на «виробництво смислу» життя. В онтології життєвого світу була визнана роль переживання як особливої форми діяльності щодо зростання особистості, перебудови себе у світі та «світу» в самій собі [5].

Я. Рейковський [16] зазначає, що зростаюча особистість – це особистість, яка виявляє прогресивні тенденції розвитку суспільства, а тому вона спрямована на вирішення просоціальних завдань. Відповідно до цього визначено, що формальний критерій розвитку особистості – це здатність ставити і реалізовувати конкретні завдання, в той час як змістовний критерій – це вибір тих чи інших соціальних цінностей.

І.С. Булах [4] підкреслює, що важливим критерієм розвитку особистості є ступінь розвинутості її соціальності. Оволодіння зростаючою людиною соціальним досвідом взаємин, усвідомлення себе у суспільстві, бачення себе в інших людях, готовність до відповідальних дій і вчинків – все це своєрідно акумулюється в позиції «Я» особистості стосовно суспільства. Характер змін соціальної позиції виступає показником соціального дозрівання особистості.

Частина науковців головні ставлення особистості до світу, інших людей і до самої себе визначають через моральну позицію, в основу якої покладаються динамічні смислові утворення – особистісні цінності. Сповідування цих цінностей закріплює єдність і

самототожність особистості у значних відрізках часу, визначаючи тим самим ознаки її духовного становлення. Саме особистісні цінності, що обираються особистістю, складають її стрижень, її мораль, її внутрішньо прийнятий смисл [4].

Зважаючи на різноманітність поглядів вчених щодо психологічних детермінантів особистісного зростання людини доцільно навести зауваження академіка С.Д. Максименко щодо важливості логіки цілісного підходу: « Одна логіка – вивчати розвиток особистості як цілісний процес, що йде по окремих лініях, і бачити в цілому процесі важливі й суттєві моменти. І зовсім інше – взяти штучно якийсь момент, зробити його центральним і сказати, що це і є вся особистість, а її розвиток є розвитком виключно даної структури, з урахуванням її впливу на інші» [9, с.50].

Висновки. Проблема вивчення психологічних детермінантів особистісного зростання в дорослому віці є актуальною як у науковій так і у прикладній психології. Перед розробниками даної проблеми стоять завдання не тільки побудувати цілісну теоретичну модель особистісного зростання дорослого, а й розробити досконалі техніки особистісного зростання. Серед методологічних передумов побудови такої моделі саме аспект визначення детермінантів і критеріїв особистісного зростання дорослого є найскладнішим.

Особистісне зростання дуже складно піддати кількісному чи якісному вимірюванню, адже ознаки, на основі яких відбувається оцінка особистісного зростання, мають здатність до трансформацій. Тому аналітичний перегляд психологічних детермінантів особистісного зростання показав, що в наукових доробках вони часто мають узагальнений, універсальний характер.

Процес психологічного аналізу різних точок зору вчених дозволив розставити смислові акценти щодо психологічних детермінантів особистісного зростання у дорослому віці, виокремивши такі пролонговані критерії: спрямованість особистості, суб'єктивні відносини, установка, соціальні цінності, особистісні цінності, мотиваційна сфера, самосвідомість.

Література

1. Ананьев Б.Г. Психология и проблемы человекознания: Избр. психол. тр. – М., Воронеж: Академия пед. и соц. наук, 1996. – 384 с.
2. Божович Л.И. Проблемы формирования личности: [Избранные психологические труды] / Л.И. Божович. – М.: Эврика, 2001. – 134 с.

3. Братусь Б.С. К проблеме нравственного сознания в культуре уходящего века / Братусь Б.С. // Вопросы психологии. – 1993. – №1. – С. 43–48.

4. Булах Ірина Сергіївна. Психологічні основи особистісного зростання підлітків: дис... д-ра психол. наук: 19.00.07 / Національний педагогічний ун-т ім. М.П.Драгоманова. – К., 2004.

5. Василюк Ф.Е. Психология переживания (анализ преодоления критических ситуаций). – М.: Изд-во Моск. унта, 1984. – 200 с.

6. Выготский Л.С. Педагогическая психология. – М.: Педагогика, 1991. – 480 с.

7. Долинська Л.В. Умови та критерії особистісного зростання в основних персонологічних теоріях // Психологія. Зб. наук. пр. – К.: НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2000. – Вип. 11. – С. 60–72.

8. Леви В.Л. Куда жить? – М.: Изд-во Торобоан, 2004. – 448 с.

9. Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості. – К.: Вид-во ТОВ «КММ», 2006. – 240 с.

10. Мясищев В.Н. Социально-психологические и лингвистические характеристики форм общения и развития контактов между людьми / В.Н. Мясищев. – Л.: Изд-во Ленинградского пед. инст-та, 1980. – 134 с.

11. Орбан-Лембрик Л. Е. Життєва перспектива особистості: акмеологічний аспект аналізу // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ: Плай, 1996. – 4.1. – С.14–25.

12. Платонов К.К. О системе психологии / К.К. Платонов. – М.: Просвещение, 1972. – 343 с.

13. Психология формирования и развития личности / [Менчинская Н.А. и др.]: под ред. Л.И. Анцыферовой. – М.: Просвещение, 1987. – 510 с.

14. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2000. – 704 с.

15. Рейнвальд Н.И. Психология личности / Н.И. Рейнвальд. – М.,: Эврика, 1997. – 126 с.

16. Рейковский Я. Просоциальная деятельность и понятие собственного «Я» // Вестн. Моск. ун.-та: Сер. 14. Психология. – 1981. – № 1. – С. 14-22.

17. Теория установки и актуальные проблемы психологии. – Тбилиси: Мецниереба, 1990. – 303 с.

18. Фельдштейн Д.И. Психологические проблемы общественно-полезной деятельности как условия формирования личности

подростка / Д.И. Фельдштейн // Вопросы психологии. – 1980. – № 4. – С. 6-9.

19. Якобсон П.М. Психологические компоненты и критерии становления зрелой личности // Психол. журнал. – 1981. – Т. 2. – № 4. – С. 141-149.

In the article the main scientific approaches for disclosing the phenomenon of the «personal growth» has been analyzed, notional accents of the scientists, relatively psychological determinants of the adults' personal growth, have been set.

Key words: *personal growth, selfactualization, personal orientation, subjective relations, aim, social values, personal values, motivational sphere, self-consciousness.*

В статье проанализированы основные научные подходы в раскрытии феномена «личностный рост», расставлены смысловые акценты ученых относительно психологических детерминант данного интегративного свойства личности взрослых.

Ключевые слова: *личностный рост, самоактуализация, направленность личности, субъективные отношения, установка, социальные ценности, личностные ценности, мотивационная сфера, самосознание.*

УДК 37.015.3:355.23

СИТУАЦІЙНІ ФАКТОРИ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

Підлісний Ю.А.

Розглянуто особливості проявів емоційної агресії військовослужбовців, розвиток агресивних дій в момент підкріплення, основні фактори, що сприяють агресивній поведінці військовослужбовців, позитивні та негативні впливи агресивної поведінки військовослужбовців.

Ключові слова: *агресивна поведінка, вплив, агресивні дії, військовослужбовець.*

Однією з характерних рис взаємодії військовослужбовців у сучасних Збройних Силах України є підвищена конфліктність і агресивність. Це пов'язано із впливом цілої низки негативних факторів, які ускладнюють життєдіяльність, і, як наслідок, є джерелом роздратування, психічної напруженості.